

PRVOMAJSKE DEMONSTRACIJE U ZAGREBU 1940.

Ivan Jelić

Demonstracije, koje je u Zagrebu 1. svibnja 1940. organizirala Komunistička partija Hrvatske (KPH), označavale su, prema ocjeni njenog rukovodstva, »historijski preokret« u razvoju radničkog pokreta u Hrvatskoj. Prvi put od stvaranja Jugoslavije 1918, radnici su u proslavi tog praznika, na poziv, KP, »masovno izašli na ulicu, oduprli se navali policije, zaustavili strojeve u svim tvornicama, zaustavili tramvaje i svim tim razblili led reakcije, te pokazali pravac kojim radnička klasa treba poći u daljnjoj borbi«. ¹ Demonstracije su u potpunosti potvrdile činjenicu da su upravo one jedan od najuspješnijih oblika borbe radničke klase u tadašnjoj situaciji, jer se putem njih javno izražavala politika Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koju je ona tada vodila. Na taj način, KPJ je sve širim okupljanjem radničke klase i ostalih progresivnih snaga u narodu — koje je realno mogla privlačiti svojim najodređenijim programom na liniji hitne potrebe rješavanja gorućih ekonomsko-socijalnih i političkih pitanja u zemlji, te odlučnim stavom protiv imperijalističkog rata — razbijala vlastiti »obruč nelegalnosti« i postajala sve prisutniji politički faktor.

Političke demonstracije, kao značajan oblik borbe KPJ, došle su osobito do izražaja nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, 26. VIII 1939, kada je postalo očigledno da nova vlada ne pokazuje nimalo volje za rješavanje akutnih pitanja, nego je, štaviše, novim mjerama pojačavala pritisak režima u narodu, podižući svjesno još veću branu demokratizaciji zemlje. Dotada je KPJ, nastojeći da osnuje Narodni front kao široki antifašistički pokret, težila da u okupljanju naprednih snaga postigne stanovitu suradnju sa strankama Bloka narodnog sporazuma, pa se u vezi s tim i koristila zborovima i manifestacijama koje su opozicione stranke vodile među svojim pristašama. ² Međutim, Blok narodnog sporazuma doživio je sporazumom Cvetković-Maček konačni slom, te se osim Hrvatske seljačke stranke (HSS) — koja je u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj došla u stvari na vlast — također i dalja politika ostalih opozicionih i u biti nejedinstvenih stranaka pokazala doista besplodnom, pa svaka dotadašnja volja KPJ za suradnju s njima nije, više dolazila u obzir.

¹ Srp i čekić 1940—1941, Zagreb 1951, 11 (Krvava proslava Prvog maja u Zagrebu). — Srp i čekić, organ CP KPH, počeo je redovito izlaziti u svibnju 1940, poslije zemaljskog savjetovanja KPH održanog u travnju. Od 1934, kada je postao organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, list je izlazio neredovito.

² Zborovi Udružene opozicije dolazili su osobito do izražaja u Srbiji i Crnoj Gori, dok se u Hrvatskoj HSS, kao vodeća politička snaga, nije služila tim oblikom političke djelatnosti. »Dr Maček sa svojim drugovima — isticao je Veselin Masleša — ostaje po strani, smatrajući da je za njegove pristalice i sam pokret dovoljno održavati uže konferecije na kojima se pretresaju značajna pitanja toga pokreta«. (V. Masleša, Dela II, Sarajevo 1954, 38.)

Upravo zato što je KPJ po svom programu ostala jedina dosljedna politička snaga u zemlji, novi uvjeti su joj omogućili da vrši još jači utjecaj u širokim narodnim slojevima. Kao odgovor na pritisak novog režima, ona je organizirala čitav val demonstracija širom zemlje, koje su jasno pokazivale dalji porast demokratskog i antiratnog pokreta u Jugoslaviji.

Demonstracije održane 1940. u Zagrebu dale su tom procesu samo još dublji smisao.

I

Uspostava Banovine Hrvatske, koja je u postojećoj situaciji prividno značila korak naprijed u okviru rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, zadovoljila je u stvari samo interese onog dijela hrvatske buržoazije, koji je bio vezan uz politiku vodstva HSS-a, a nije imala jačeg pozitivnog odraza u samom hrvatskom narodu. Naprotiv, još je više pojačan pritisak na široki demokratski pokret u njemu, koji je stalno rastao nakon sporazuma, kada je nova vlada počela sprečavati i zabranjivati radničke skupštine i ostale manifestacije, a dopunom Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pripremila put otvaranju koncentracionih logora.³

Zbog toga je sporazum nailazio već od prvog časa na sumnje od strane KP i širokog demokratskog pokreta. Glavni inicijativni odbor za stvaranje Stranke radnog naroda Hrvatske, koji je u to vrijeme ponovo razvio akciju oko stvaranja stranke, preko koje bi KPH legalno djelovala, već je u svom proglasu »Radnom narodu grada i sela«, 10. X 1939, i pored načelnog odobravanja samog akta sporazuma, istakao »da put i način za postizavanje ovog sporazuma nisu imali demokratske oblike i karakter, što za sprovođenje u život samog sporazuma može imati teških posljedica«. Ako je sporazum pozitivan doprinos, zaključuje se u proglasu, onda dalji razvitak zemlje mora ići u pravcu demokratizacije.⁴

³ Vlada Cvetković-Maček donijela je 15. XII 1939. Uredbu o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, na osnovu koje su osnovani koncentracioni logori. Po toj uredbi, upravno-poliicijske vlasti dobile su ovlaštenje da mogu sva lica »koja remete red i mir«, upućivati na prisilni boravak. Upravo na osnovu ove dopune slijedila su masovna hapšenja komunista, koji su otpremani u koncentracione logore u Lepoglavu i Bileću. (Usp. Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 328—330).

⁴ »Ali prave mogućnosti — isticalo se dalje u tom proglasu — za pravilno rješavanje svih pitanja, koja izvire iz sklopljenog sporazuma bit će stvorene, ako se bude išlo demokratskom stazom tj. s narodom. Da bi pak čitav državni i politički život mogao na tu stazu zakoračiti moraju se stvoriti preduvjeti donošenjem demokratskih političkih zakona, ukidanjem Zakona i suda za zaštitu države, općom političkom amnestijom svih narodnih i radničkih boraca, koji još uvijek borave u tamnicama i koje nedavno proglašena amnestija nije zahvatila, i uopće likvidiranjem svih ostataka protunarodnih režima i sistema«. (Letak: Radnom narodu grada i sela, u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb — dalje: IHRPZ — Zbirka letaka KPH).

Kada je u listopadu 1937. došlo do sporazuma između Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije, u povodu kojega je CK KPJ izdao posebno saopćenje u kojemu sporazum pozdravlja, KPJ je — da bi ostvarila sudjelovanje radničke klase u Bloku narodnog sporazuma — pokrenula stvaranje Stranke radnog naroda, koja bi bila okosnica Narodnog fronta u gradu i na selu. U vezi s tim, u Zagrebu je osnovan Glavni inicijativni odbor za osnivanje nove stranke.

Na početku listopada 1939, Mjesni međustrukovni odbor Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSS) u Zagrebu iznio je u svom proglasu radnicima i namještenicima stanje radničke klase u Hrvatskoj poslije sporazuma. Konstatirajući da su napredni i svjesni radnici od bivših režima bili stalno progonjeni zato »što se oni nalaze stalno u prvim borbenim redovima za osnovne nacionalne, građanske i demokratske slobode naroda«, Odbor napose ističe: »Razvoj događaja u najnovije vrijeme dovodi radnike i namještenike u nova iskušenja. Ta se iskušenja očituju u novim zabranama radničkih skupština i konferencija putem kojih bi radnici i namještenici iznijeli svoje najvažnije zahtjeve, koji su u najužoj vezi s njihovim životnim položajem. Ovo činjenično stanje primoralo je radnike i namještenike, da putem vrhovnih foruma svog klasnog sindikalnog pokreta skrenu na to pozornost odgovornim faktorima, kako u državi, tako i napose u Banovini Hrvatskoj«. U tom proglasu se u cjelini donosi pismo Odbora upućeno Vl. Mačeku, u kojemu se ističe da nova vlada nije uopće pristupila rješavanju socijalnih i ekonomskih pitanja, nego je još i pooštrila mjere protiv radničke klase. U vezi s tim ukazuje se na zabranu radničkih skupština i sastanaka koju je donijela Banska vlast.⁵

Premda je sporazum naišao i na određenu kritiku frankovačkih i pro-ustaških elemenata, koji su tada u Hrvatskoj počeli jače dolaziti do izražaja,⁶ ipak je vodstvo HSS-a bilo načistu s tim da glavna opasnost za režim leži upravo u stalnom revolucioniranju radničke klase, koje se razvijalo pod utjecajem KP. Zbog toga se »radnička« politika HSS-a počela još više usmjeravati na jačanje Hrvatskog radničkog saveza (HRS), preko kojega bi, kao vlastitog instrumenta, službeno preuzela u svoje ruke najvažnije radničke ustanove, i tako, u svom interesu, određivala njihov dalji kurs.⁷ U vezi s realizacijom te politike, kao prvi korak, slijedila su rješenja bana Banovine Hrvatske kojima se postavlja komesar u Središnjem uredu za osiguranje radnika (SUZOR) i komesari u okružnim uredima u Osijeku, Zagrebu, Karlovcu, Sušaku, Splitu i Dubrovniku.⁸ Osim toga, odmah se pristupilo i pri-

⁵ Letak: Radnicima i namještenicima, IHRPZ, Zbirka letaka KPH.

⁶ Ilegalna ustaška organizacija u zemlji pojačava svoj rad dolaskom nekih ustaških emigranata poslije jugoslavensko-talijanskog sporazuma 1937 (Mile Budak, Mladen Lorković, Jure Francetić i dr.). Međutim, ona ni tada nije uspjela razviti neku jaču aktivnost — osobito u organizacionom pogledu — osim u Zagrebu, gdje je središte ustaške propagande postao list »Hrvatski narod«, koji je izlazio do siječnja 1940, kada ga je Banska vlast zabranila.

⁷ Hrvatski radnički savez, koji je osnovan 1921. a prestao je radom s nastupom šestojanuarskog režima, obnavlja svoju djelatnost potkraj 1935. U svom programu ističe da je »potreban osobito u današnje doba, kad se vodi hrvatska narodna borba. Potrebno je, da i hrvatski radnici budu organizirani na narodnom temelju, onako, kako to shvaća hrvatski seljački narod«. (Hrvatski radnik, 1. V 1936.)

⁸ V. letak u bilj. 5.

premama za reorganizaciju radničkog osiguranja, javnih burza rada i radničkih komora u novim političkim uvjetima.⁹

KPJ je u borbi za očuvanje i dalje jačanje jedinstva radničke klase došla u sukob i sa socijalistima u Hrvatskoj, koji su u novoj situaciji, obilježenoj progonima komunista, smatrali sporazum kao pristup konačnom rješavanju hrvatskog pitanja, pa je prema njima »situacija vrlo delikatna, da ne treba oteščavati normalni razvitak stvari i odnosa, koji nastaju iz te nove situacije«. Dajući podršku sporazumu, oni su s druge strane svjesno isticali svoju političku pasivnost, jer je »rješenje hrvatskog pitanja u prvom redu stvar građanskih stranaka«, nastojeći da upravo na račun nje dobiju podršku vlasti u suzbijanju presudnog utjecaja komunista u URSS-u.¹⁰

Izbijanje svjetskog rata u Evropi još je više otežalo složenu situaciju u zemlji. Unoseći u svoju politiku, kao novi momenat, potrebu borbe protiv njega, KPJ je mogla još više proširiti svoj utjecaj u širokim narodnim slojevima.

U takvoj situaciji URSS je u Hrvatskoj sazvaio niz radničkih sindikalnih skupština, s namjerom da se preko njih iznesu zahtjevi radničke klase, ali su one bile od Banske vlasti zabranjene.¹¹ U tome je bila osobito značajna akcija Mjesnog odbora URSS-a u Zagrebu, koji je posebnim letkom, 24. XI 1939, pozvao radnike i namještenike na skupštinu sazvanu za 3. prosinca.¹² U letku se ističe njihov težak ekonomski položaj, koji se stalno pogoršava zbog neprestanog porasta skupoće, produžavanja radnog vremena, opadanja nadnica i povećanja nezaposlenosti. Osim toga, konstatira se da u socijalnom osiguranju i radničkim komorama nisu još uvijek provedeni slobodni izbori, »već se i dalje upravlja imenovanim komesarima i upravama, a mimo volje radnika i namještenika«. Zbog toga treba na zakazanoj skupštini »iznijeti sva pitanja koja danas teško pogađaju radničku klasu« i postaviti ove zahtjeve: za povećanje nadnica, protiv skupoće i spekulacije sa živežnim namirnicama, za primjenu radničkog zakonodavstva i slobodne sindikalne akcije, za zakonsko osiguranje nezaposlenih radnika i namještenika, te za jedinstvo čitave radničke klase. Premda je ova skupština bila zabranjena, ona se u stvari, ipak održala 3. prosinca, dobivajući još oštiji karakter, jer se pretvorila u masovne demonstracije protiv režima. Nekoliko dana kasnije, 10. prosinca, KPH je u Zagrebu organizirala nove demonstracije, u kojima je došlo do teških sukoba s policijom i Hrvatskom građanskom zaštitom.

⁹ »Glede svih ovih pitanja nisu do sada konzultirane radničke i namješteničke sindikalne organizacije, niti su pred njih iznijeti bilo kakvi zakonski nacrti, niti su zatraženi kakvi prijedlozi. Ovo stanje teško zabrinjava radnike i namještenike. U njihovim se redovima ponovno pojavljuje avet starih vremena, kada su se prevažna radnička pitanja rješavala mimo želje, raspoloženja i stvarnih potreba radnika i namještenika« (isto).

¹⁰ Poslije sporazuma Cvetković-Maček socijalisti su u Zagrebu osnovali tzv. »Akcioni odbor za obnovu Socijalističke stranke u Banovini Hrvatskoj«, koji je razvio jaku propagandu protiv komunista. (Usp. njihovu brošuru: Zašto su socijalisti protiv boljševizma, Zagreb 1940).

¹¹ O zabrani tih skupština usp. letak u bilj. 5.

¹² Letak: Radnicima i namještenicima grada Zagreba, IHRPZ, Zbirka letaka KPH.

Tim demonstracijama počeo je čitav val daljih demonstracija širom zemlje. Tako su 14. prosinca u Beogradu izbile velike radničko-studentske demonstracije, a u Trbovlju istog dana stupilo u štrajk oko 5.000 rudara, koji su se sukobili i s policijom. Dva dana kasnije došlo je do protestnog mitinga na Filozofskom fakultetu u Skoplju zbog žrtava palih u spomenutim demonstracijama. Sutradan je u Splitu održan protestni zbor radnika, koji je također bio zabranjen, pa je zbog toga došlo do težih sukoba s policijom.¹³ Osim ovih značajnih demonstracija, održano ih je i mnogo manjih u raznim mjestima zemlje.¹⁴

Kao odgovor na te demonstracije, u kojima su se, pored isticanja potrebe da se rješavaju akutna ekonomska i politička pitanja zemlje, osobito isticali odlučan stav protiv imperijalističkog rata i zahtjev da Jugoslavija sklopi savez sa SSSR-om, režim je još više pojačao pritisak time, što je počeo masovno zatvarati komuniste i antifašiste. Razvijanje uvjerenja u širokim slojevima naroda da od novog režima ne mogu očekivati ni jednu pozitivnu mjeru, nego naprotiv još veći obračun sa bilo kojom antirežimskom akcijom, još je više ubrzano otvorenim razgolićavanjem vlade Cvetković-Maček od strane KPJ. U posljednjem broju »Naših novina«,¹⁵ 8. I 1940, objavljen je uvodnik pod naslovom »Nova situacija«, u kojem se analizira politika sporazuma. Nakon konstatacije da težnje hrvatskog naroda nisu sporazumom ostvarene, jer se on »pretvorio u sporazum hrvatske gospode sa srpskom, a protiv svih naroda Jugoslavije«, u članku se zaključuje ovo: »Ništa od onoga, što su hrvatske radne mase tražile nije ispunjeno. Nema slobode taj radni narod, za njegovo organiziranje i borbu. Vođe HSS su izdale i svoj vlastiti program, na kojemu su se sakupili seljaci.«¹⁶

Oblasni odbor URSS-a za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu izdao je 5. II 1940. značajan proglas radnicima i namještenicima, koji je osobno potpisao Rade Končar, sekretar CK KPH.¹⁷ U njemu se radnička klasa Hrvatske upozorava na karakteristike nove situacije u zemlji, napose u Hrvatskoj. Ističući da je zbog skupoće i nezaposlenosti radničkoj klasi zaprijetila glad i bijeda, proglas osobito upozorava na opasnost od reakcije, kojoj su se pridružili i razni sindikalni frakcionaši s ciljem da pocijepaju radnički pokret

¹³ O demonstracijama usp. Srp i čekić 1940—41, 10; D. Lazarević, Demonstracije 14. decembra 1939 u Beogradu, Godišnjak grada Beograda V, 1958, 339—362; S. Cvetković, Bilećki koncentracioni logor, Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 270—272; B. Đuričković, Decembarske demonstracije u Beogradu 1939 godine, Četrdeset godina — zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta (dalje: Četrdeset godina), Beograd 1960, knj. 3, 430—435; D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 83—85; A. Berus, U Splitu 17—18. decembra 1939, Četrdeset godina, knj. 3, 260—262.

¹⁴ O nizu drugih demonstracija usp. Četrdeset godina, knj. 3 i 4.

¹⁵ Naše novine, koje su pokrenute potkraj ožujka 1939, bile su u stvari organ Glavnog inicijativnog odbora Stranke radnog naroda. Kada je u prosincu 1939. došlo do velikog hapšenja komunista, među kojima i jednog od urednika lista B. Adžije, Naše novine su prestale legalno izlaziti. Zato je posljednji broj, 8. I. 1940, izašao ilegalno u Sisku. (Usp. I. Jelić, Štampa Narodnog fronta u Zagrebu prije rata, Zagrebačka panorama 1964, br. 11—12, 42—43.)

¹⁶ Ovaj ilegalni broj Naših novina nalazi se u IHRPZ.

¹⁷ Letak: Radnicima i namještenicima, IHRPZ, Zbirka letaka KPH.

u Hrvatskoj.¹⁸ Zbog svega toga, Oblasni odbor URSS-a u Zagrebu ističe u proglasu potrebu slobodnih izbora u »radničkim socijalno političkim ustanovama«, koje je uz pomoć vlasti zauzeo HRS, i poziva »sve radnike i namještenike da se što čvršće zbiju u jedinstvene redove svojih klasnih sindikata i povedu odlučnu i nepomirljivu borbu protiv svih neprijatelja unutar i van klasnih sindikata«.

U veljači 1940. CK KPH je izdao »Otvoreno pismo«, upućeno »svim pristasaama HSS-a: seljacima, radnicima, radnicama, radnoj inteligenciji i zanatlijama, članovima Seljačke zaštite, Građanske zaštite, HRS-a i bivšim robijašima, koji su godinama bili zatvoreni u glavnjačama Jugoslavije«.¹⁹ U pismu se upozorava na izdaju vodstva HSS-a i poziva na potrebu suradnje s KP. Njime je KPH htjela u narodu raskrinkati predodžbu koju je o komunistima širila propaganda HSS-a.

Organizacija KPH u Zagrebu sve je više pojačavala svoju djelatnost tako da izvještaji Redarstvenog ravnateljstva Banskog vlasti govore o konstantnom porastu komunističkih akcija. Konstatirajući da su u toku prosinca 1939. komunisti u Zagrebu »pokazali veliku aktivnost na terenu i to specijalno u formi protestnih radničkih demonstracija«, Ravnateljstvo je, u svom izvještaju za siječanj 1940, istaklo da su komunisti nastavili sa svojom aktivnošću, pokušavajući je »prenijeti na ulicu«. Kao dokaz za tu tvrdnju spominju se letci koje su izdali KPH i njeni simpatizeri. Uz to se također ističe da je otkrivena velika komunistička aktivnost među studentima Zagrebačkog sveučilišta.²⁰

U izvještajima za iduće mjesece stalno se konstatira jačanje komunističke aktivnosti u Zagrebu, ponajviše u rasturanju letaka koji ističu neriješena pitanja u zemlji a osobito revolt protiv hapšenja komunista. Letci URSS-a ocjenjuju se kao najbolji dokaz »da je sindikalni rad te organizacije njenim vodećim licima bio od sporedne važnosti, jer isti u 80% sadržaja teretiraju kako unutarnja tako i vanjska čisto politička pitanja, koja nemaju neposredne važnosti a ni utjecaj na staleški sindikalni rad«.²¹

U izvještaju za ožujak 1940. ističe se da se letci, koje komunisti izdaju, donekle razlikuju od dotadašnjih. Dok su prvi »sadržajno reagirali na konkretne mjere i konkretne akte vlasti«, dotle novi »imaju isključivo stranačko politički karakter. Objekt napadaja sada više nisu pojedini, nego Hrvat-

---

¹⁸ »U takvoj situaciji — ističe se u proglasu — naročito su potrebni jedinstveni, snažni borbeni sindikati, koji će uspješno organizirati otpor radničke klase protiv svih njezinih neprijatelja. To je bio glavni zadatak Ursovih organizacija i one trebaju nadalje da budu žarište radničke klase u borbi za bolji život. Protiv toga se bori kapitalistička klasa svim sredstvima. Nju u tome pomažu njezini saveznici, koji su se uz pomoć reakcije, a protiv volje radnika i namještenika održali u Ursovom pokretu. Isti oni ljudi koji su već lomili jedinstvene redove radničke klase, čine to danas ponovo«. (Na i. mj.)

¹⁹ Letak: Otvoreno pismo Središnjeg odbora Komunističke partije Hrvatske. IHRPZ, Zbirka letaka KPH.

²⁰ IHRPZ, Izvještaji o kretanju komunizma 1940.

²¹ Isto.

ska seljačka stranka u cijelosti zajedno sa svim ostalim organizacijama koje su njezin sastavni dio, kao i njezin politički pravac.«²²

Sa širenjem svoje dljetnosti partijska organizacija u Zagrebu, jačala je i organizaciono, tako da je broj njenih članova svakodnevno rastao.²³

II

KPJ je, napuštajući sve više ilegalne oblike svoje djelatnosti, upravo u prazniku rada, Prvom maju, vidjela pogodan momenat za organiziranje masovnog istupa radničke klase i ostalih progresivnih snaga protiv režima. U proslavi Prvog maja 1940. nastojalo se, za razliku od prošlih godina, manifestirati snagu radničke klase na taj način što je trebalo u potpunosti zaustaviti rad i putem demonstracija upozoriti na sve akutne probleme u zemlji.

U vezi s tom kacijom, CK KPJ je izdao u povodu 1. maja 1940, letak pod naslovom »Radnom narodu Jugoslavije«. ²⁴ U njemu je težište postavljeno na isticanje opasnosti svjetskog rata, koji »prijeti da zahvati i Jugoslaviju«, i kritiku režima, koji vrši jaku propagandu protiv Sovjetskog Saveza. Obraćajući se radnicima Jugoslavije, CK KPJ konstatira da oni dočekuju 1. maj pod vrlo teškim okolnostima. »Dvadeset godina od donošenja zakona o zaštiti države lišeni ste potpuno svojih prava i slobode. Svi režimi koji su se izredali na vlasti do današnjeg dana proganjali su vas i uništavali vaše tekovine. Sa sporazumom Mačeka i Cvetkovića tj. sporazumom srpske i hrvatske gospode vaš je položaj postao još teži. Oduzete su vam vaše institucije, osporava vam se pravo na štrajk, to jedino oružje u borbi protiv nečovječnog izrabljivanja. Uništavaju se vaše klasne sindikalne organizacije i silom vas se hoće natjerati u poslodavačke i režimske organizacije — u HRS i JUGORAS«.

U letku se dalje osobito osuđuje stvaranje koncentracionih logora i prijevremenih sudova, te izdajnički rad socijaldemokrata koji cijepaju jedinstvo radničke klase.²⁵

---

²² U izvještaju za ožujak 1940. ističe se da letci pokazuju kako »komunisti bezuvjetno traže načina da bi se u bilo kojem obliku mogli stranačko politički organizirati, te još uvijek nije napuštena ideja da se ta organizacija provede putem tzv. Stranke radnog naroda Hrvatske, iako ta politička grupacija nije dobila dozvolu za javni rad« (na i. mj.).

²³ Prema sjećanjima Stipe Ugarkovića, koji je tada bio sekretar MK KPH u Zagrebu, partijska organizacija Zagreba imala je 1939. 15 tvorničkih i 12 uličnih ćelija, s oko 260 članova (80% radnika, oko 5% sitnih obrtnika i 15% intelektualaca i službenika). Do kraja 1940. organizacija se povećala na 42 ćelije s oko 350 članova (oko 70% radnici, 6% sitni obrtnici, ostalo intelektualci i službenici). Organizacija KPH u Zagrebu bila je organizirana u 5 rajonskih komiteta s po 5—6 članova, a na njenom čelu se nalazio Mjesni komitet od 7 članova (u komitetima su 90% bili radnici). (IHRPZ, Fond memoarske građe, Sjećanja Stipe Ugarkovića.)

²⁴ Letak: Radnom narodu Jugoslavije. IHRPZ, Zbirka letaka KPJ.

²⁵ O ovom letku, koji se rasturao u čitavoj zemlji, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, u izvještaju Banskoj vlasti 28. IV 1940. ističe da je na području grada pronađeno 400 primjeraka (na i. mj.).

Na osnovu uputa CK KPJ za pripremu prvomajске proslave 1940, CK KPH je saopćio svojim organizacijama, već sredinom travnja, da treba tu proslavu organizirati.

U vezi s pripremom proslave u Zagrebu, Mjesni komitet je održao posebni sastanak na kojemu je donesena odluka da se Prvi maj što masovnije proslavi.²⁶ U prvom redu je dogovoreno da toga dana treba obustaviti rad. Da bi se to postiglo, trebalo je poduzeti sve potrebne mjere u tvornicama. Jedan od bitnih momenata, u vezi s tim, sastojao se u zadatku da se potpuno obustavi tramvajski promet, jer je to, među ostalim, bio potreban uvjet da se stvore i objektivne teškoće za one radnike — uglavnom organizirane u HRS-u — koji bi htjeli ići na posao. Određen je i poseban štab za organiziranje proslave.²⁷ Tačno su bile utvrđene polazne tačke na kojima će se radnici i ostali manifestanti iz određenih dijelova grada okupiti. Glavna mjesta za sakupljanje i polazak nalazila su se na periferiji, na četiri strane grada: Trnje, Trešnjevka, Črnomerec i Maksimir. Odatle je trebalo da krenu demonstranti, s ciljem da se njihova koncentracija izvrši na Kazališnom trgu.²⁸ Određeni su i posebni kuriri koji će obavještavati štab o kretanju demonstracija.

Mjesni komitet Zagreba izdao je, također u tom povodu, poseban proglas, koji je odštampan u 16.000 primjeraka i proširen po gradu.²⁹ U njemu se, osim onoga što je spomenuto i u proglasu CK KPJ, upućuje poseban apel proletarijatu grada Zagreba ovim riječima: »Danas, kada se radni narod priprema za odlučne i konačne borbe sa kapitalizmom, oči radnog naroda cijele Hrvatske uperene su u vas. Vi koji ste pokazali u 15 tisućnim demonstracijama prosinca 1939. da vas ne mogu zastrašiti kundaci, vi koji ste ostali čvrsti unatoč koncentracionih logora, znajte — da na vama leži velika zadaća, da dajete primjera u borbi cijelom hrvatskom narodu. Drugovi i drugarice! Svjesni težine našeg položaja i nadahnuti čvrstom vjerom u bolju budućnost u koju nas nepokolebivo vodi naša Komunistička partija — ta neslomljiva i uistinu jedina narodna partija — mi, proletarijat grada Zagreba treba da očuvamo vjekovnu tradiciju radničkog pokreta, treba da obustavimo svaki rad u tvornicama i radionicama, iziđemo na ulicu da proslavimo naš proleterski praznik i tako se pridružimo milijunskoj smotri proletarijata cijeloga svijeta«.

U letku se osuđuje dotadašnji način proslave Prvog maja kakav su prijenjivali socijaldemokrati i HRS, izletom u prirodu. »Ne u šumu sakrivati

²⁶ Prema sjećanju Mirka Vanića, na ovom sastanku, koji je održan u jednom stanu u današnjoj Kraševoj ulici, prisustvovali su Rade Končar, Antun Rob, Stipe Ugarković, Jovica Marković, Anton Češnjak, Joža Turković i Joža Đaković. (IHRPZ, Fond memoarske građe, Sjećanja Mirka Vanića.)

²⁷ Štab su sačinjavali Rade Končar, Antun Rob, Anka Butorac, Stipe Ugarković i Jovica Marković. Mjesto boravka štaba određeno je kod Sveučilišne knjižnice.

²⁸ Danas Trg Maršala Tita.

²⁹ Letak: Proleterijatu grada Zagreba. IHRPZ, Zbirka letaka KPH. »Letak je — istiće S. Ugarković — razdijeljen po gradu, ubacivan u dvorišta kuća na periferiji i u poštanske sanduke, a u kuvertama raznih trgovačkih poduzeća poslan i visokim funkcionerima HSS i policijskim organima«. (S. Ugarković, Proslava Prvog maja 1940 u Zagrebu, Četrdeset godina, knj. 3, 454—455.)

se, već na ulicu manifestirati našu proletersku svijest, solidarnost i snagu pred očima buržoazije«. Zato se u letku pozivaju i članovi HRS-a na prvomajsku proslavu.

KPH je i preko URSS-a, posebnim letcima, pozvala radnike Zagreba na proslavu, ističući u njima potrebu borbe za jačanje klasnoga sindikalnog pokreta, URSS-a.³⁰ Tako se i u letku Mjesnoga međustrukovnog odbora URSS-a, upućenog zagrebačkom radništvu, naglašava i to da ono »treba da se ovoj prvomajskoj akciji priključi, da obustavi rad u tvornicama, radionicama, trgovinama i kancelarijama, da učestvuje na Prvomajskoj skupštini i manifestaciji«. ³¹ Iz ovog apela se jasno vidi da je postojala suradnja između URSS-a i KPH u pripremi prvomajske proslave.

Nasuprot propagandi KPH i URSS-a, vodstvo HRS-a izdalo je svoj letak, kojim je pozivalo radnike na izlet u Samobor, odvrćajući ga na taj način od bilo kakve akcije. HRS je svjesno težio da otupi oštricu prvomajskih akcija, pa je u svom letku potpuno naivno isticao da radništvo treba tražiti izlaz samo u odmoru.³²

Budući da su osjećale opasnost od prvomajskih demonstracija, vlasti su izvršile sve mjere opreza. U pripremi su se nalazili policijski organi i Građanska zaštita, a vojska je za svaki slučaj zadržana u kasarnama.

Demonstracije Prvoga maja odvijale su se prema utvrđenom planu. Glavnu zadaću u njihovoj organizaciji imali su komunisti i članovi SKOJ-a.

Demonstracije su najprije započele okupljanjem demonстранata na Kvaternikovu trgu oko 7.30 sati ujutro. Jezgru ove grupe sačinjavali su radnici iz tvornice »Gaon«, Tvornice ulja i Papirnice.³³ Ta grupa demonстранata pošla je u centar grada Zvonimirovom ulicom,³⁴ u kojoj je došlo do prvih sukoba s policijom i Zaštitom.

³⁰ U letku Oblasnog odbora URSS-a, koji je potpisao komunist Antun Cvetković, najpotpunije su istaknuti zahtjevi URSS-a:

»1. Jačanje svojih sindikalnih organizacija punim unutarnjim jedinstvom te nastavljanjem akcija za popravak životnih i radnih uslova radnika i namještenika.

2. Slobodu sindikalnog rada, organizacija, sindikalnih akcija, slobodu sastanaka i skupština, slobodu radničke štampe, a u vezi s time puštanje na slobodu interniranih sindikalnih funkcionera i članova.

3. Bezodvlačan raspis slobodnih izbora za samouprave svih radničkih socijalnih ustanova, da u njima odlučuju slobodno izabrani radnički predstavnici.

4. Ukidanjem uredbe o minimalnim nadnicama, pomirenju i arbitraži, te proširenju zakona o zaštiti radnika na sve vrste radnika bez razlike.

5. Najoštriju borbu protiv svake špekulacije i protiv skupoće s time, da u svim odnosnim odborima budu zastupani radnici preko svojih slobodno izabranih predstavnika.

6. Protiv imperijalističkih ratova, a za mir i slobodu svih naroda«. (Letak: Drugovi radnici i namještenici. IHRPZ, Zbirka letaka KPH).

³¹ Letak: Drugovi i drugarice, Radnici i radnice, IHRPZ, Zbirka letaka KPH.

³² »Pokret je hrvatskog radnika u zametku, on je mlad — ali će sve više probujati i donijeti zdrav plod. Tim se nadama zanosi hrvatski radnik — upravo onako kao u proljeće hrvatski seljak gledajući svoju oranicu, voćke i vinograd. Hrvatsko radništvo će slaviti radnički blagdan 1. svibanj. Toga dana bacimo na stranu sve brige i jade. Taj dan neka nas vodi jedna misao: van u prirodu!« (Letak: Drugovi i drugarice hrvatski radnici. IHRPZ, Zbirka letaka HRS-a).

³³ Ugarković, n. dj., 354.

³⁴ Danas Ulica socijalističke revolucije.

Brojna i jaka povorka radnika demonstirana krenula je također prema Kazališnom trgu iz predjela Trnja i Kanala. Njenu jezgru činili su radnici Željezničke radionice i Ložionice, u kojima je partijska organizacija bila vrlo jaka. Nakon kratkog mitinga, povorka je krenula u grad. Njoj su se priključili i radnici Sigečice. Jedan dio radnika iz ove grupe probijao se Vlaškom ulicom, u kojoj je došlo do manjih okršaja s policijom. Do jačih sukoba ove grupe s policijom i Zaštitom došlo je u Ilici i osobito u Masarykovoj ulici, na prilazu Kazališnom trgu.³⁵

Manja grupa radnika okupila se na Zvijezdi, odakle je krenula u centar grada.³⁶

Glavna snaga demonstracija bila je na Trešnjevci. Tu je partijska organizacija imala osnovnu zadaću da potpuno zaustavi tramvajski promet. U tome se osobito istakla organizacija Zagrebačkog električnog tramvaja (ZET), potpomognuta od partijske organizacije Trešnjevke.³⁷ Partijska organizacija ZET-a već 27. travnja održala je po odjeljenjima poduzeća sastanke u kojima je zaključeno da treba dobro organizirati i provesti štrajk svih tramvajskih radnika na taj način da se potpuno obustavi promet tramvaja i autobusa. Na sastanku uoči 1. maja zaključeno je da svi komunisti budu u 4 sata ujutro kod nove i stare remize,³⁸ da bi eventualno spriječili rad štrajk-brehera, tj. pojedinih članova HRS-a koji su bili spremni da štrajk razbiju.

Prvog maja ujutro okupili su se kod nove remize ne samo tramvajci nego i oko 1.500 radnika iz drugih okolnih tvornica, a prišao im je i znatan dio stanovnika Trešnjevke. Štrajk je počeo onim časom kada je sekretar partijske organizacije ZET-a, Jakov Dugandžić, telefonom obavijestio ravnatelja Gradske štedionice, koja je bila vlasnik ZET-a, da su radnici zaključili da 1. maj proslave kao radnički praznik. Nakon toga slijedila je intervencija policije. Oko dvije stotine policajaca opkolilo je remizu s ciljem da rastjeraju štrajkaše i demonstrante, ali u tome nisu uspjeli. Uprava je nastojala na svaki način razbiti štrajk služeći se pri tom različitim sredstvima, u prvom redu prijetnjom otpuštanja iz službe.³⁹ Trešnjevačka partijska organizacija organizirala je veliku povorku demonstirana, pojačanu tramvajskim radnicima, koja je nakon održanog mitinga na Trešnjevčkom trgu krenula također prema kazalištu. Ova povorka se žestoko sukobila s policijom kod podvožnjaka na Savskoj cesti.

³⁵ D. Čalić, *Zapisi sveučilištarca*, Zagreb 1960, 51—53.

³⁶ Ugarković, n. dj., 354.

³⁷ Zagrebački električni tramvaj imao je partijsku organizaciju, koja je u to vrijeme brojila preko 10 članova. Njen rad razvijao se pod vrlo teškim uvjetima, jer je uprava poduzeća bila u stalnim sukobima s radnicima i namještenicima, kojih je bilo oko 1.200, većinom članova URSS-a. Njen utjecaj među radnicima bio je vrlo jak, što pokazuje i činjenica da je u izborima za radničke povjerenike 1939, URSS-ova lista dobila 7 a HRS-ova 2 povjerenika.

³⁸ Stara tramvajska remiza nalazila se u Savskoj ulici, na mjestu današnjeg Tehničkog muzeja.

³⁹ Prema izjavi M. Štakića, F. Škoića i J. Juga (IHRPZ, Fond memoarske građe).

Kazališni trg bio je uskoro opkoljen radničkim povorkama koje su se probijale svim prilaznim ulicama: iz Frankopanske, Masarykove, Kukovićeve,⁴⁰ od Botaničkog vrta, Savske i Klaićeve ulice.

Najteži sukob između demostranata i policije izbio je na samom Kazališnom trgu, gdje je ranjeno više radnika a također i nekoliko policajaca.⁴¹ Taj sukob je započeo onog časa kada je glavna masa manifestanata — oko 6.000 — preplavila trg dolazeći iz Savske i Kukovićeve ulice. Nalet policije i Građanske zaštite na demonstrante, koji su mirno nastupali, izazvao je kod njih određeno ogorčenje, pa su morali dati otpor. Policija i Zaštita odgovorile su pucanjem u masu, i tom su prilikom teže ranjena 4 radnika, dok ih je mnogo više »izmrcvareno kundacima i ranjeno sabljama«.⁴²

Već 1. maja bilo je uhapšeno oko 70 manifestanata. Osobito oštre mjere poduzete su u vezi sa štrajkom tramvajaca. Idući dan uhapšena su 4 tramvajca komunista (Jakov Dugandžić, Tomo Kosovec, Rastislav Buterin i Ivan Šnidaršić), koji su optuženi da su organizirali štrajk.⁴³ Oni su otpremljeni u Lepoglavu. Također je iz službe otpušteno oko 30 radnika.

Ove mjere vlasti, koje su naišle na vrlo jak revolt među radnicima, dostigle su vrhunac odlukom Gradske štedionice, vlasnika ZET-a, da ukine statut poduzeća.⁴⁴ Nastojanja delegacije radnika ZET-a da se statut vrati nisu uspjela.⁴⁵

Štrajkom tramvajskih radnika bio je osobito pogođen HRS. Njegovo vodstvo je dotada stalno isticalo da je radništvo ZET-a gotovo čitavo organizirano u HRS-u. Događaji su, međutim, pokazali suprotno.⁴⁶ HRS je priznao da nema jak utjecaj među tramvajskim radnicima. »Obustavom tramvajskog prometa u Zagrebu — pisao je njegov organ »Hrvatski radnik« — marksisti su točno po uputama Komunističke partije, time demonstrirali protiv društvenog poretka...«⁴⁷

⁴⁰ Danas Ulica Braće Kavurić.

⁴¹ Prema Ugarkoviću, manifestanti su »poput bujice stigli pred Kazalište, gdje se razvio pravi sukob. Policajci na konjima i Mačekovi »zaštitari« navaljivali su na manifestante. Na njihove navale odgovorili smo kamenjem, ciglama, svim što nam je došlo pod ruku«. (n. dj. 455).

⁴² IHRPZ, Zbirka letaka KPH; letak: Radnom narodu grada Zagreba, izdao MK KPH Zagreb.

⁴³ IHRPZ, Izvještaji o kretanju komunizma 1940.

⁴⁴ URSS je u ZET-u uspio da 1937. isposluje povoljan statut, kojim su regulirani radni odnosi. Uprava Gradske štedionice, na svojoj sjednici 3. V 1940. zaključila je da se prometno osoblje ZET-a, zbog obustave tramvajskog prometa u cijelom gradu 1. maja, ogriješilo »o temeljne svoje dužnosti«, te je time »taj statut samovoljno i jednostavno raskinulo. Poradi toga je upravni odbor Gradske štedionice odlučio da taj statut i sa svoje strane raskine.« (Kako je došlo do ukiđanja statuta za tramvajce. Jutarnji list, 7. V 1940.)

⁴⁵ Jutarnji list 7. V 1940.

⁴⁶ Jutarnji list je 4. V 1940, u svom osvrtu na pitanje tramvajskog prometa 1. maja, među ostalim, donio i ovaj komentar: »Radništvo Zagrebačkog tramvaja, za koje se veli da je u velikoj većini organizirano u Hrvatskom radničkom savezu, nije svojom obustavom poslovanja za široku javnost dokumentiralo svoju pripadnost HRS-u, ili pak širokoj javnosti nije poznato, da bi HRS ovaj radnički blagdan proglasio i blagdanom hrvatskog radništva, što bi bio dužan učiniti«.

⁴⁷ Hrvatski radnik, 30. V 1940.

Mjesni komitet KPH Zagreba izdao je u povodu prvomjaskih demonstracija poseban letak upućen »Radnom narodu grada Zagreba«. Osim kratkog prikaza samih demonstracija, u njemu se, osim konstatacije o njihovu uspjehu, u prvom redu osuđuje brutalan nastup predstavnika režima. »Radnička klasa zna, to treba da zna i čitav hrvatski radni narod, da je vlast u rukama buržoazije, da je ona za buržoaziju, a da je to tako dokazali su nam u ovogodišnjoj proslavi Prvoga maja. U radnike, u radni narod pucalo se za vrijeme Petra Živkovića, Jevtića i Stojadinovića. I danas u slobodnoj — ali za gospodu — Hrvatskoj od policijskih metaka i kundaka padaju radnici i radnice i drugi radni ljudi. Gospodin dr Vlatko Maček nije lagao kad je predstavnicima beogradske omladine izjavio da će se i u buduće pucati u radni svijet. Od njega — koji je izdao stvar naroda, udaljio se od naroda a koji se potpuno oslanja na brutalnu silu vlasti i ološa iz Zaštite — nije drugo ni očekivati.«⁴⁸

Prvomajske demonstracije u Zagrebu naišle su na jak odjek u zemlji, pa je i CK KPJ izdao tom prilikom poseban letak. U njemu naročito ističe ulogu tramvajskih radnika u prvomajskoj proslavi. U vezi s mjerama koje su vlasti poduzele protiv njih, on je u letku apelirao na svestranu podršku proletarijata u cijeloj zemlji.⁴⁹

Analiza prvomajskih demonstracija u Zagrebu, koju je donio organ CK KPH »Srp i čekić«, jasno ukazuje na njihov karakter i značenje.⁵⁰ To se najbolje vidi u uporedbi sa dotadašnjim proslavama Prvog maja, koje su uglavnom imale socijaldemokratsko obilježje (radnički izleti). Za razliku od njih, proslava Prvog maja 1940. u Zagrebu predstavljala je masovni istup radničke klase (90% radnika obustavilo je rad) i drugih naprednih snaga, koji su bili svjesni sukoba s organima vlasti pa su se pripremili za vlastitu obranu. Prvomajske manifestacije u Zagrebu razlikovale su se i od spomenutih velikih demonstracija 3. XII 1939, kad su radnici Zagreba »dolazili na jednu legalnu skupštinu, a policija nije napadala sa osobitom žestinom«. »Ranije smo uslijed nedovoljne organizovanosti radničkog pokreta imali uporedo sa porastom reakcije povlačenje i jenjavanje borbi. Danas, međutim, u jeku imperijalističkog rata s porastom reakcije ima uporedo sve veći porast borbenosti radničkih masa i sve žešći otpor. To se ima zahvaliti učvršćivanju i organizacionom jačanju Kompartije, koja se sve više čisti od tuđih elemenata i postaje odista partija borbenog proletarijata«.

U ocjeni demonstracija istaknuti su i »krupni nedostaci« u njihovu izvođenju. To se prvenstveno odnosilo na osiguranje obrane za povorke u demonstracijama, koja je »bila slabo ili nikako organizovana.«⁵¹

Na kraju treba istaći da su demonstracije Prvog maja u Zagrebu nesumnjivo utjecale i na hitnije donošenje Uredbe o rješavanju radnih sporo-

⁴⁸ IHRPZ, Zbirka letaka KPH; letak u bilj. 42.

⁴⁹ »Borbu tramvajskih radnika u Zagrebu trebaju poduprijeti ne samo svi radnici u Zagrebu, u Hrvatskoj, nego i radnička klasa čitave Jugoslavije«. (IHRPZ, Zbirka letaka KPJ; letak: Radnicima i radnicama i čitavom radnom narodu Jugoslavije).

⁵⁰ V. bilj. 1.

⁵¹ »Zbog toga ubuduće treba posvetiti najveću pažnju ne samo pripremi već i izvođenju akcija, tj. organizovanoj obrani u sukobi sa policijom«. (12)

va, koja je objavljena 4. V 1940.⁵² Njome se radnicima oduzima pravo štrajka, što jasno ukazuje na cilj vlasti da najzad obračuna s URSS-om. »To također dokazuje da današnja vlada ne samo da je zadržala sve reakcionarne crte pređašnjih diktatorskih vlada, već je mnogo gora i reakcionarnija (koncentracioni logori, skupoća, zabrana radničke štampe, raspuštanje sindikalnih organizacija itd.)« — konstatira »Srp i čekić«.

R é s u m é

Dans ce traité l'auteur écrit des démonstrations du Premier mai 1940 à Zagreb, organisées par la Parti Communiste de Croatie. A la différence des fêtes précédentes du Premier mai qui avaient le caractère social-démocratique (excursions des ouvriers) et qui étaient insuffisamment préparées, cette fois les nombreux ouvriers ont interrompu le travail dans toutes les fabriques (la circulation des tramways était complètement arrêtée) en sortant en masse dans les rues. A cette occasion le prolétariat de Zagreb manifestait franchement le programme du Parti Communiste de Yougoslavie (résolution urgente des problèmes politiques, économiques et sociaux, combat contre la guerre impérialiste etc.) et confirmait le fait que cette forme du combat des prolétaires était la meilleure dans cette situation. A cause de cela ces démonstrations ont été caractérisées par le Comité du Parti Communiste de Croatie comme le »changement historique« dans le développement du mouvement ouvrier en Croatie.

---

⁵² Narodne novine, 6. V 1940.

⁵³ Srp i čekić 1940—1941, 18.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB